

ΓΥ
ΜΝΑ
ΣΙΟ

ΔΙΚΤΥΟ
Παυσανίας 2.0
ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

**Μουσείο
Βιομηχανικής
Ελαιουργίας
Λέσβου**

**ΟΔΗΓΟΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ**

ISBN 978-960-244-172-5

© 2015, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΟΜΙΛΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
Αγγ. Γέροντα 6, 105 58 Αθήνα
Τηλ.: 210 3256922 | Fax: 210 3218145
piop@piraeusbank.gr | www.piop.gr

Δίκτυο Πausανίας 2.0
Από το σχολείο στο μουσείο

Οδηγός εκπαιδευτικού
για το γυμνάσιο

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΟΜΑΔΑΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ
Άννα Καραμπατσώλη

Εισαγωγικό σημείωμα

Το σχολείο του 21ου αιώνα βρίσκεται, στην παρούσα συγκυρία, σε μια δίνη κοινωνικο-οικονομικών δεδομένων ύφεσης αλλά και προκλήσεων. Η σχολική τάξη, η διαδικασία της μάθησης και η παρεχόμενη γνώση καλούνται να αναζητήσουν νέους τρόπους ύπαρξης, που θα το καταστήσουν πιο ουσιαστικό και πιο αποτελεσματικό. Η συνεργασία με υποστηρικτικές δομές, η επικοινωνία με τον έξω κόσμο, οι κοινωνικές, περιβαλλοντικές και πολιτιστικές δράσεις και εμπειρίες μπορούν να συνεισφέρουν προς αυτή την κατεύθυνση.

Το μουσείο του 21ου αιώνα, από την άλλη, ακολουθώντας την εποχή και τις ανάγκες της, τείνει να γίνει ένας ζωντανός οργανισμός που αποσκοπεί όχι απλώς στην επαφή και γνωριμία με τον υλικό πολιτισμό, αλλά στην ενεργή επικοινωνία και εμπλοκή των εκπαιδευόμενων (Hein, 2006, Black, 2009). Δεν είναι πια χώρος περιήγησης ανάμεσα σε βιτρίνες μεμονωμένων αντικειμένων τέχνης, αλλά χώρος μύησης στην αναζήτηση της γνώσης, στην τεκμηρίωση της πληροφορίας, στην ουσιαστική επαφή με την πολιτιστική κληρονομιά στις ποικίλες εκφάνσεις της. Τα θεματικά τεχνολογικά μουσεία του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ), εκφραστές αυτής της μουσειακής κατεύθυνσης, έχουν επιπλέον πολύ ξεκάθαρους στρατηγικούς στόχους: την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, τη γνωριμία με την παραγωγική δραστηριότητα ενός τόπου, την αειφορία στην εκπαίδευση, αλλά και τη στήριξη εκπαιδευτικών και βιωματικών δράσεων.

Αρκετά χρόνια τώρα επιδιώκεται εκατέρωθεν από σχολεία και μουσεία της χώρας –του Δικτύου Μουσείων ΠΙΟΠ συμπεριλαμβανομένου– η επαφή και η αλληλεπίδραση μέσω οργανωμένων επισκέψεων και εκπαιδευτικών «πακέτων» που αναδεικνύουν τον σημαντικό εκπαιδευτικό ρόλο των μουσείων και τη δυναμική σχέση ανάμεσα στο σχολείο και το μουσείο.

Το Πρόγραμμα «Δίκτυο Πausανίας 2.0: Από το σχολείο στο μουσείο» επιχειρεί ένα μεγάλο βήμα πέρα από αυτό. Η ίδια η σχολική ύλη μπορεί να διεισδύσει στο μουσείο, να συνδεθεί με τις πολυποίκιλες εκφάνσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς που αναδεικνύονται εκεί, με παραδείγματα και υποστηρικτικό υλικό, με ιδέες για βιωματικές δράσεις. Να ζωντανέψει με τις ιστορίες των αντικειμένων και τις διαδικασίες που τα δημιούργησαν, να συνοδεύσει μαθητές και εκπαιδευτικούς σε περαιτέρω εξερευνήσεις του κοινωνικού, πολιτιστικού ή περιβαλλοντικού τοπίου. Το Πρόγραμμα Πausανίας 2.0 καθιστά τα μουσεία του ΠΙΟΠ διαμεσολαβητές στις περιηγήσεις των μαθητών από το σχολείο στον έξω κόσμο. Τα μαθήματα του αναλυτικού σχολικού προγράμματος και η διδακτέα ύλη βρίσκονται στο σακίδιο των μαθητών και, κατά περίπτωση, χρησιμοποιούνται και αξιοποιούνται σε αυτή τη διαδικασία συνάντησης και αλληλεπίδρασης.

Σε αυτές τις περιηγήσεις, λοιπόν, προτείνονται στοχευμένες δράσεις, ανακαλύψεις και εμπειρίες: διαδρομές που έχουν αφετηρία το σχολείο, σταθμό το εκάστοτε μουσείο αναφοράς, ίσως κι άλλους επιλεγμένους σταθμούς, πριν από την επιστροφή στο σχολείο για την καταγραφή, τη σύνθεση και την παρουσίαση αυτής της διαδρομής.

Μέσω αυτής της προσέγγισης και συλλογιστικής, το Πρόγραμμα Πausανίας 2.0 έρχεται να ενισχύσει και να ενθαρρύνει τον σχετικά νέο θεσμό των συνθετικών εργασιών (projects) που το Πρόγραμμα Σπουδών έχει εντάξει σε γυμνάσια και λύκεια ως επιλογή εκπαιδευτικής πρακτικής η οποία εκφράζει τη φιλοσοφία του νέου σχολείου.

Τα έξι από τα μουσεία του Δικτύου Μουσείων ΠΙΟΠ (Μετάξης, Υδροκίνησης, Πλινθοκεραμοποιίας, Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού, Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου, Περιβάλλοντος Στυμφαλίας) με τις διαδρομές –προς και από αυτά– που το Πρόγραμμα Πausανίας 2.0 προσπαθεί να χαρτογραφήσει, προσφέρουν το κατάλληλο υπόβαθρο για την επίτευξη των σαφών στόχων των βιωματικών δράσεων του γυμνασίου (όπως αυτοί περιγράφονται στην πράξη 31/17-9-2013 του ΙΕΠ).

Το Πρόγραμμα Πausανίας 2.0 για το γυμνάσιο

A. Ποιοι είμαστε

Έξι εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, με διαφορετική επιστημονική κατάρτιση ο καθένας (τρεις φιλόλογοι, μία μαθηματικός, ένας φυσικός, μία εικαστικός) και με συγκεκριμένους άξονες (Πολιτιστική κληρονομιά, Υλικός πολιτισμός, Άυλη πολιτιστική κληρονομιά, Περιβάλλον, και Σύγχρονη πολιτιστική δημιουργία), καθώς και μια εκπαιδευτικός συντονίστρια, καλούμαστε να προτείνουμε τρόπους σύνδεσης της σχολικής τάξης και ύλης με έξι από τα θεματικά τεχνολογικά μουσεία του ΠΙΟΠ, με το ευρύτερο πολιτιστικό τοπίο στο οποίο αυτά είναι ενταγμένα, αλλά και με άλλα πολιτιστικά τοπία που, κατά περίπτωση, μπορούν να αξιοποιηθούν.

B. Ο προβληματισμός και οι στόχοι μας

Γιατί να επιδιώξουν τα σχολεία δράσεις και επικοινωνία με θεματικά τεχνολογικά μουσεία και μουσεία ανάδειξης της βιομηχανικής κληρονομιάς; Γιατί να απευθυνθούν τα γυμνάσια στα μουσεία για τις *βιωματικές δράσεις* τους;

- Ο παιδαγωγικός ρόλος του μουσείου δεν είναι νέα διαπίστωση. Ήδη από τον 19ο αιώνα ήταν κατανοητή η παιδαγωγική διάσταση μιας μουσειακής συλλογής. Αυτό που τελευταία επιδιώκεται από τα μουσεία, στο πλαίσιο της *παιδαγωγικής πράξης* που συντελείται σε αυτά (Νικονάνου, 2005), είναι η ουσιαστική επικοινωνία των μαθητών με το μουσείο και η προσωπική ενεργητική εμπλοκή τους στη διαδικασία της μάθησης (Hein, 2006, Black, 2009). Ο στόχος αυτός συναντά την εποικοδομητική διδακτική προσέγγιση της γνώσης, σύμφωνα με την οποία ο μαθητής οικοδομεί ενεργητικά τη γνώση, μαθαίνει *πώς να μαθαίνει*, κατασκευάζει ο ίδιος το νόημα των πραγμάτων μέσα από διαπροσωπική συζήτηση και επικοινωνία, στηριγμένος στις προϋπάρχουσες γνώσεις και εμπειρίες του (Driver, 1986, Μαυρόπουλος, 2004). Τα μουσεία, επομένως, επιφορτίζονται με την κοινωνική ευθύνη να παρέχουν, ως φορείς, παιδεία, και μάλιστα σε όσο το δυνατόν ευρύτερες και διαφορετικές ομάδες κοινού (Hein, 2006), και με αυτόν τον ενεργό, βιωματικό τρόπο.
- Τα θεματικά τεχνολογικά μουσεία, πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο του θέματος που πραγματεύονται, επιχειρούν συνδέσεις με τα ευρύτερα πολιτιστικά τοπία των εκάστοτε περιοχών. Το *θέμα* του μουσείου γίνεται η αφορμή μιας ευρείας έρευνας, που αναδεικνύει τις ποικίλες διαστάσεις του (ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές, περιβαλλοντικές) (Βλάχου – Τράντα, 2010). Αυτή ακριβώς η ποικιλομορφία της πληροφορίας και των τεκμηρίων που προκύπτει από την ενδελεχή εξέταση κάθε θέματος δίνει και περισσότερες ευκαιρίες-δυνατότητες προσέγγισης του θέματος από τη διαφορετικού τύπου *ευφυΐα* του κάθε μαθητή (*θεωρία των πολλαπλών τύπων νοημοσύνης* του Gardner, 1993) και ενεργοποιεί με εξίσου ποικίλους τρόπους τη φαντασία, την αισθητική, τη συναισθηματική, ψυχική και κοινωνική ικανότητά του (Goleman, 1995).
- Η βιομηχανική κληρονομιά αποτελεί τεκμήριο του νεότερου ελληνισμού και αναπόσπαστο κομμάτι της συλλογικής μνήμης και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Συνδέεται άμεσα με την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό του πολύ πρόσφατου παρελθόντος, επιτρέποντας έτσι τη λεπτομερή ανασύστασή του. Οι τεχνικές διαδικασίες, τα εργαλεία και οι ξεχασμένοι μηχανισμοί αναβιώνουν και επαναλειτούργουν, και μαζί τους *ξεσκουριάζει* η σχολική γνώση και αποκτά βιωματικό νόημα η διαδικασία της μάθησης.

Σε ένα πρόγραμμα σύνδεσης σχολείου-μουσείου οι εκπαιδευτικοί και μουσειοπαιδαγωγικοί στόχοι δεν μπορεί παρά να συνδέονται μεταξύ τους, να αλληλοσυμπληρώνονται και να

αλληλοτροφοδοτούνται. Αξιοποιώντας, λοιπόν, αυτήν τη σύνδεση με τα μουσεία και τα δυναμικά περιβάλλοντα μάθησης που προσφέρουν, ως εκπαιδευτικοί επιδιώκουμε:

- Να εμπλουτίσουμε τη μαθησιακή διαδικασία ωθώντας τους μαθητές σε θεματικά τεχνολογικά μουσεία, που ζωντανεύουν ποικίλες πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας.
- Να ωθήσουμε τον μαθητή να αντιληφθεί ότι η σχολική ύλη δεν είναι σελίδες ταξινομημένων ανά επιστήμη δεδομένων, αλλά σελίδες γνώσης ως αποτέλεσμα εμπειριστατωμένης έρευνας, που σε μια δυναμική διαδικασία μάθησης συνδέονται με τον πραγματικό κόσμο και τις δραστηριότητες των ανθρώπων.
- Να κατανοήσουν οι μαθητές ότι ο πολιτισμός κάθε τόπου και κάθε παραγωγική δραστηριότητα βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το περιβάλλον και τη γεωγραφική θέση του.
- Να έρθουν σε επαφή με την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς, και ειδικότερα με τη, λιγότερο αυτονόητα σημαντική, ιστορία της παραγωγικής δραστηριότητας ενός τόπου, ξεκινώντας από τον δικό τους τόπο.
- Να κατανοήσουν τη σημασία της διατήρησης εθίμων, πρακτικών και αντιλήψεων των παραδοσιακών κοινωνιών, με τις οποίες μπορούν ακόμη να βρουν συνδέσεις στο σπίτι τους και στην οικογένειά τους.
- Να κατανοήσουν ότι τα υλικά ίχνη του πρόσφατου ή απώτερου παρελθόντος, τα *αντικείμενα*, δημιουργήθηκαν για να επιτελέσουν μια λειτουργία σε μια κοινωνία, γι' αυτό και εμπειριέχουν νοήματα και συμπυκνώνουν πληροφορίες για την κοινωνία αυτή (Χουρμουζιάδης, 1999) – όπως ακριβώς και τα δικά τους προσωπικά αντικείμενα.
- Να ενεργοποιήσουμε το ενδιαφέρον τους για τα πράγματα μέσα από την ανακάλυψη και αφύπνιση των προσωπικών τους ενδιαφερόντων και κλίσεων (φωτογραφία, σχέδιο, δημιουργική γραφή, κατασκευές κ.λπ.) και την ενίσχυση της προσωπικής ενεργητικής συμμετοχής, αλλά και της συνεργασίας με τους διαφορετικούς *άλλους*.
- Να γίνουν ενεργητικοί παρατηρητές. Να μάθουν να *βλέπουν*, να μην προσπερνούν το μνημείο, το εργαλείο, το αντικείμενο τέχνης αλλά και καθημερινής ζωής, καθώς και το περιβαλλοντικό αποτύπωμα.
- Να χρησιμοποιήσουν εργαλεία και να παρατηρήσουν διαδικασίες, μακέτες, μηχανές που έχουν τεθεί σε κίνηση, ενισχύοντας έτσι την εμπειρική και βιωματική προσέγγιση, που αποτελεί ουσιαστικό εκπαιδευτικό στόχο του νέου σχολείου και μουσειοπαιδαγωγικό στόχο αιχμής (Βλάχου – Τράντα, 2010).
- Να υιοθετήσουν τη μέθοδο της έρευνας ως στάση ζωής. Να αποκτήσουν την κουλτούρα του ερευνητή, με την ευκαιρία της εξόδου από τη συμβατική τάξη προς το μουσείο ή το όποιο πεδίο έρευνας, αρχικά ως περιηγητές και έπειτα ως ερευνητές.
- Να μάθουν, επομένως, τι σημαίνει τεκμηρίωση, αναζήτηση οργανωμένων πληροφοριών που μπορεί να εμπλουτιστούν ή και να τροποποιηθούν, να μάθουν να απαιτούν τεκμηρίωση, να αρχίσουν να διαμορφώνουν κριτική σκέψη.
- Να γίνουν παραγωγοί περιεχομένου και όχι απλοί χρήστες των νέων τεχνολογιών, να

αναπτύξουν δεξιότητες κοινωνικής δικτύωσης με σχολεία άλλων τόπων, για μια επικοινωνία μέσω του πολιτισμού, του μουσείου και του σχολείου τους.

- Να τους ωθήσουμε να καλλιεργήσουν αισθήματα ατομικής και συλλογικής ευθύνης στη διαχείριση του υλικού, κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος.
- Στους μαθητές και αυριανούς πολίτες, που θα κληθούν να διαχειριστούν την πολιτιστική κληρονομιά τους, πρέπει να καλλιεργήσουμε στάσεις και συμπεριφορές που θα βασίζονται στη γνώση και στην προσωπική τους σχέση με αυτήν. Η γνώση και η προσωπική σχέση θα επιτρέψουν την ανάληψη πρωτοβουλιών και συμμετοχικών δράσεων για τη διάσωση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς.
- Να τροφοδοτήσουμε τη φαντασία, το πνεύμα και τις εφηβικές ανησυχίες τους με ερεθίσματα που μπορούν να προκαλέσουν απορία και έκπληξη (Νάκου, 2001), να διεγείρουν τις αισθήσεις τους, αλλά και να έχουν *νόημα* για αυτούς, *λειτουργία* και *χρήση*. Απώτερος στόχος, να καταφέρουν να αξιοποιήσουν τη σύνδεση του σχολείου με το μουσείο, με τον μοναδικό και πρωτότυπο τρόπο που μόνο η δική τους δημιουργική φαντασία μπορεί να επινοήσει, όταν θα έχει αφυπνιστεί.
- Να τους δώσουμε εντέλει την ευκαιρία –πολλές παρόμοιες ευκαιρίες– να ψυχαγωγηθούν μαθαίνοντας. Να μοιραστούν στην ομάδα τους συναισθήματα, προβληματισμούς και εμπειρίες, χωρίς άγχος επίδοσης και αξιολόγησης, χωρίς ωρολόγιο πρόγραμμα ή όποια άλλη «δέσμευση» επιβάλλει η λειτουργία ενός σχολείου, όσο δημιουργικό κι αν είναι αυτό.

Γ. Η μεθοδολογία μας

Το Πρόγραμμα Πausανίας 2.0 διακρίνεται για την καινοτομία να εφαρμόζει, ήδη από τον σχεδιασμό και τη δομή του, τις μεθοδολογικές εκπαιδευτικές αρχές της διεπιστημονικής συνεργασίας και της ομαδοσυνεργατικής προσέγγισης. Το πρόγραμμα απευθύνεται προς υλοποίηση σε εξαμελή ομάδα εκπαιδευτικών διαφορετικών ειδικοτήτων, οι οποίοι μέσα από πέντε διαφορετικούς άξονες τοπίου (Πολιτιστική κληρονομιά, Υλικός πολιτισμός, Άυλη πολιτιστική κληρονομιά, Σύγχρονη πολιτιστική δημιουργία, Περιβάλλον) συνθέτουν για κάθε μουσείο μια ομαδική διεπιστημονική πρόταση υλοποίησης συνθετικών εργασιών.

Οι προτεινόμενες δραστηριότητες και τα φύλλα εργασίας των εκπαιδευτικών είναι αποτέλεσμα σχετικής έρευνας που έχει ως αφετηρία το πλούσιο υλικό των μουσείων και των πολιτιστικών τοπίων της εκάστοτε περιοχής, αλλά και άλλων *τοπίων* στα οποία, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο σύνδεσης, οδηγείται η σχετική έρευνα. Για την υλοποίηση της πρότασής τους, οι εκπαιδευτικοί βασίζονται πρωτίστως στις αρχές της διερευνητικής και της βιωματικής μάθησης. Χρησιμοποιήθηκαν, έτσι, πρωτογενείς ιστορικές πηγές, αρχειακό υλικό, σχετική βιβλιογραφία, άρθρα και συλλογές, χάρτες, φωτογραφίες, τοπογραφικά και αρχιτεκτονικά σχέδια, προφορικές μαρτυρίες και παραδόσεις, έργα τέχνης, λογοτεχνικά έργα, ταξιδιωτικά κείμενα, τραγούδια, ταινίες, καθώς και πολλές επιλεγμένες διαδικτυακές πηγές.

Με βάση το υλικό αυτό προσαρμόζονται ανάλογα και οι προτεινόμενες για τους μαθητές μεθοδολογικές τεχνικές, προκειμένου αυτοί να εργαστούν σε ομάδες, ανάλογα με τις κλίσεις και τα ενδιαφέροντά τους. Τα φύλλα εργασίας εντάσσονται στο πλαίσιο μιας δραστηριότητας-έναυσμα για προσανατολισμό της έρευνας, του βλέμματος και της σκέψης, και δεν αντιμετωπίζονται ως κριτήρια αξιολόγησης. Εναπόκειται στον εκπαιδευτικό να συζητήσει και να προσανατολίσει –όσο μπορεί– προς το επιστημονικά αποδεκτό τους μαθητές. Έτσι:

Στον άξονα της Πολιτιστικής κληρονομιάς (φιλόλογος), οι μαθητές ως περιηγητές βρίσκουν στον χώρο και στον χάρτη κτήρια (ή κατάλοιπα) πολιτιστικής κληρονομιάς, τα τοποθετούν στον χρόνο, παρατηρούν υλικά και τρόπους κατασκευής, καταγράφουν, φωτογραφίζουν, ερευνούν ιστορικά γεγονότα και σχετικά κοινωνικά ζητήματα. Συζητούν και αντιπαραθέτουν απόψεις για θέματα διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Στον άξονα της Άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (φιλόλογος), οι μαθητές καλούνται να ασκηθούν γλωσσικά με εκφράσεις και γνωμικά, να βρουν και να καταγράψουν έθιμα και δοξασίες, να περιγράψουν αντικείμενα και πρακτικές των παραδοσιακών κοινωνιών, να ερμηνεύσουν μύθους και συμβολισμούς, αλλά και να πραγματοποιήσουν δραματοποιήσεις, παιχνίδια ρόλων, αφηγήσεις ιστοριών κ.λπ.

Στον άξονα του Υλικού πολιτισμού (φιλόλογος και μαθηματικός) οι μαθητές καλούνται να ασκηθούν στην παρατήρηση αντικειμένων και τεχνικών διαδικασιών, στη σύγκριση, κατάταξη, περιγραφή, καθώς και στην αναζήτηση χρήσης, λειτουργίας, νοήματος και συμβολισμών. Να κατανοήσουν πώς εφαρμόστηκε η επιστήμη στην παραγωγική διαδικασία και να ασκηθούν σε μετρήσεις, υπολογισμούς, σχήματα και φυσικές ιδιότητες των αντικειμένων, σε διαγράμματα κατάταξης και σύγκρισης, αλλά και στην επίλυση απλών προβλημάτων που συνδέονται με τη χρήση των αντικειμένων στην καθημερινή ζωή.

Στον άξονα της Σύγχρονης πολιτιστικής δημιουργίας (εικαστικός), οι μαθητές καλούνται να ασκηθούν στην παρατήρηση έργων τέχνης και αντικειμένων, τη δημιουργική έκφραση μέσω ζωγραφικής, σχεδίου και κατασκευών, στην εικαστική διερεύνηση, αλλά και την αισθητική απόλαυση.

Στον άξονα του Περιβάλλοντος (φυσικός), οι μαθητές καλούνται να ασκηθούν στην παρατήρηση του φυσικού κόσμου, στο πείραμα, στην αναζήτηση των στοιχείων που προσδιορίζουν την αειφόρο ανάπτυξη, αλλά και όσων την εμποδίζουν. Επίσης, να προβληματιστούν σχετικά με την αειφορική διαχείριση του περιβάλλοντος σε παραγωγικές διαδικασίες που χάθηκαν –και για ποιους λόγους– αλλά και σε σύγχρονες που τις αντικατέστησαν.

Σε όλους τους άξονες, η σύνθεση και η οργανωμένη παρουσίαση των ομαδικών εργασιών ολοκληρώνει την προσπάθεια, ενώ μια έκθεση φωτογραφίας, ένα λεύκωμα, μια συλλογή συγκεκριμένων αντικειμένων ή απλών αναμνηστικών, την κάνει γνωστή και στην υπόλοιπη σχολική κοινότητα.

Δ. Το υλικό και οι προοπτικές του

Το υλικό που ετοιμάσαμε με τον προβληματισμό και τη μεθοδολογία που αναφέρθηκε πιο πάνω περιλαμβάνεται σε έξι φακέλους, έναν για κάθε μουσείο. Κάθε φάκελος μουσείου περιλαμβάνει έναν οδηγό εκπαιδευτικού, πηγές, βιβλιογραφία, καθώς και φύλλα εργασίας σε πέντε ενότητες, όσες και οι άξονες τοπίου.

Κάθε θεματικό τεχνολογικό μουσείο αποτέλεσε για μας μια περίπτωση μελέτης, και με αυτό τον τρόπο προτείνουμε να αξιοποιηθεί. Μπορεί να αποτελέσει μια πρόταση τρόπου υλοποίησης βιωματικών δράσεων, πολιτιστικού ή περιβαλλοντικού προγράμματος, ή εκπαιδευτικού σεναρίου με θέμα συγκεκριμένη διδακτική ενότητα μαθήματος του σχολικού προγράμματος. Σε έντυπη ή διαδικτυακή μορφή, το υλικό αυτό σχεδιάστηκε για να συνδέσει το πλούσιο περιεχόμενο έξι μουσείων του Δικτύου Μουσείων ΠΙΟΠ με τη σχολική μαθησιακή διαδικασία, που αναζητά να εμπλουτίσει και να ανατροφοδοτήσει την καθημερινότητά της, αλλά και να βγει έξω από τα όρια της σχολικής αίθουσας, σε μουσεία και πολιτιστικά τοπία. Είναι μια πρόταση που μπορεί

να χρησιμοποιηθεί από τον κάθε εκπαιδευτικό επιλεκτικά και, φυσικά, επιδέχεται εμπλουτισμό, βελτιώσεις, προσθήκες, τροποποιήσεις. Φιλοδοξεί, όμως, να αποτελέσει τη βάση ώστε να συνεχιστεί η παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού, μέσω των μουσείων, με άξονες τον *πολιτισμό* σε όλες τις μορφές του, αλλά και το *περιβάλλον* – άξονες που θα πρέπει σταθερά να συνδεθούν με την εκπαίδευση, τους στόχους της και την πραγμάτωσή τους.

Όσο και αν φαίνονται δύσκολες οι έννοιες της πολιτιστικής κληρονομιάς, της βιομηχανικής κληρονομιάς, της παραγωγικής δραστηριότητας, του πολιτιστικού τοπίου για το γυμνάσιο, οι μαθητές σταδιακά θα τις αφομοιώσουν. Εξάλλου, αυτό που πρέπει πρώτα να κάνουν είναι να δουν με τα μάτια τους, να αγγίξουν, να νιώσουν, να προβληματιστούν και, εντέλει, να κατανοήσουν πως πίσω από κάθε μουσειακό αντικείμενο ή πολιτιστικό τοπίο βρίσκεται ο άνθρωπος, που μόχθησε, δημιούργησε, καταπονήθηκε, αλλά συνέχισε. Θα χρειαστούν την έμπρακτη βοήθειά μας, αλλά και τον ενθουσιασμό και τη διάθεσή μας να τους συνοδεύσουμε στη διαδρομή. Όμως, όσο σύνθετο και αν είναι το έργο μας, εξίσου σημαντικές και γοητευτικές είναι και για μας τους εκπαιδευτικούς αυτές οι *περιηγήσεις*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βλάχου, Ε. & Τράντα, Α. (2010). Παιχνίδια ανακάλυψης στα Μουσεία του ΠΙΟΠ. *Εκπαιδευτικές δράσεις για την πολιτιστική κληρονομιά και το περιβάλλον 2008-2009*, Πρακτικά ημερίδας (26.6.2009), Α. Τσιτούρη, Ε.-Μ. Πιτσιάβα (επιμ.). Αθήνα: Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων / Ελληνικό Τμήμα, σσ. 36-48.
- Black, Gr. (2014²). *Το ελκυστικό μουσείο. Μουσεία και επισκέπτες* (μτφρ. Σόνια Κωτίδου). Αθήνα: ΠΙΟΠ.
- Driver, R., Guesne, E. & Tiberghien, A. (1985). *Οι ιδέες των παιδιών στις φυσικές επιστήμες*. Αθήνα: ΕΕΦ / Τροχαλία.
- Gardner, H. (1993). *Intelligence Reframed. Multiple Intelligences for the 21th Century*. New York: Basic.
- Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. New York: Bantam.
- Hein, G.E. (2012). Μουσειακή εκπαίδευση. Στο Sharon McDonald (επιμ.) *Μουσείο και μουσειακές σπουδές: Ένας πλήρης οδηγός* (μτφρ. Δήμητρα Παπαβασιλείου). Αθήνα: ΠΙΟΠ, σσ. 471-487.
- Μαυρόπουλος, Α. (2004). *Στοιχεία διδακτικής μεθοδολογίας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Νάκου, Ε. (2001). *Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*. Αθήνα: Νήσος.
- Νικονάνου, Ν. (2005). Ο ρόλος της μουσειοπαιδαγωγικής στα σύγχρονα μουσεία. *Τετράδια Μουσειολογίας 2*, 18-25.
- Χουρμουζιάδης, Γ. (1999). *Λόγια από χώμα*. Σκόπελος: Νησίδες.

Σκεπτικό – Προβληματισμός

Τι καινούργιο και σημαντικό μπορεί να προσφέρει στους μαθητές γυμνασίου η επίσκεψη στο Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου και οι συνακόλουθες δράσεις και δραστηριότητες που προτείνει το Πρόγραμμα Παιδείας 2.0 για το μουσείο αυτό;

Το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές-επισκέπτες να προσεγγίσουν την τεχνολογία της βιομηχανικής παραγωγής ελαιόλαδου, αλλά και να έρθουν σε επαφή με μια προηγμένης μορφής κοινοτική οργάνωση που εφαρμόστηκε στην Αγία Παρασκευή Λέσβου και έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη της βιομηχανικής ελαιουργίας και της τοπικής κοινωνίας.

- Η οικονομία της Λέσβου βασίζεται στην ελιά και στα παράγωγά της. Μάλιστα, από τα μέσα του 19ου αιώνα στη Λέσβο επικρατεί μονοκαλλιέργεια. Η ευνοϊκή γεωγραφική θέση του νησιού και η διαπιστωμένη από την προϊστορία επικοινωνία του με τα παράλια της Μικράς Ασίας, την Κωνσταντινούπολη, τα υπόλοιπα νησιά και τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, διευκόλυνε την ανάπτυξη της παραγωγής και εμπορίας λαδιού και σαπουνιού. Τα επαρκή μέσα παραγωγής, η γτόπια καύσιμη ύλη, το ανεπτυγμένο επιχειρηματικό πνεύμα και η επένδυση ξένων κεφαλαίων έφεραν ταχεία εκμχάνιση της ευρείας αυτής παραγωγής. Το εργοστάσιο – κοινοτικό ελαιοτριβείο της Αγίας Παρασκευής είναι ένα από τα πολυάριθμα βιομηχανικά συγκροτήματα που δημιουργήθηκαν στο νησί.
- Το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου είναι *μουσείο του εαυτού του*. Ο μηχανολογικός εξοπλισμός του ελαιοτριβείου έχει αποκατασταθεί, όπως και το κτηριακό συγκρότημα, και έχει αναδειχθεί μέσω της «επιδεικτικής» λειτουργίας του, με στόχο η ελαιοπαραγωγική διαδικασία, η βιομηχανική ελαιουργία να παρακολουθείται στο σύνολό της. Σε ένα τέτοιο μουσείο οι μαθητές συναντούν βιωματικά την έννοια της βιομηχανικής κληρονομιάς, και ταυτόχρονα γνωρίζουν έναν τρόπο ανάδειξής της.

Το γιατί η βιομηχανική κληρονομιά πρέπει να διασώζεται [Λούβη, Α. (πρόλογος) (2008). *Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου. Οδηγός*. Αθήνα: ΠΙΟΠ, σσ. 5-6], να αναδεικνύεται και να προβάλλεται –άρα, γιατί και οι μαθητές πρέπει να έρχονται σε επαφή μαζί της– είναι ένα ερώτημα που εντάχθηκε καθυστερημένα, σε σχέση με τα ευρωπαϊκά δεδομένα, στον σχεδιασμό ανάδειξης της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Η ανάδειξη σε μουσείο του κοινοτικού εργοστασίου της Αγίας Παρασκευής δίνει μια πολύ καλή απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Δεν είναι μόνον ο τεχνολογικός εξοπλισμός του, που εκφράζει την τεχνολογία αιχμής και τις ενεργειακές επιλογές της εποχής εκμχάνισης της ελαιουργίας, αλλά και το ίδιο το βιομηχανικό αυτό κτήριο και η ιστορία της λειτουργίας του –όπως κάθε βιομηχανικό κτήριο– που καταγράφει και αποτυπώνει ανάγλυφα τα ευρύτερα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα της εποχής του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, μάλιστα, τα δεδομένα που καταγράφονται περιλαμβάνουν μια πρωτοποριακή περίπτωση κοινοτισμού, ένα συλλογικό εγχείρημα που συνδέθηκε με κοινωνικούς αγώνες για την ελιά και το λάδι και συνέβαλε στην ανακούφιση των μικρών και μεσαίων παραγωγών της Λέσβου.

0 «Παυσανίας» στην Αγία Παρασκευή Λέσβου

Το υλικό του Μουσείου Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου, οπτικοακουστικό, με κείμενα, χάρτες, φωτογραφίες, αντικείμενα και μακέτες, βασίζεται στα αποτελέσματα της έρευνας στα αρχεία του εργοστασίου, αλλά και στην ευρύτερη έρευνα της κοινωνικής ιστορίας της Λέσβου στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Το προτεινόμενο εκπαιδευτικό υλικό του Προγράμματος Παυσανίας 2.0 για το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου περιέχεται στις πέντε ενότητες (όσες και οι άξονες τοπίου) που ακολουθούν. Βασίστηκε στο υλικό της μουσειακής έκθεσης, αλλά προσαρμόστηκε στις ανάγκες της σχολικής τάξης και της πραγματικής ζωής των μαθητών, ακολουθώντας τους εκπαιδευτικούς στόχους ανά άξονα.

Στο μουσείο αυτό οι μαθητές συναντούν τον κόσμο της καλλιέργειας της ελιάς και της ευρείας παραγωγής και διακίνησης του λαδιού και του σαπουνιού, αλλά και την πλούσια και ιδιαίτερη κοινωνική ιστορία της Λέσβου την περίοδο ίδρυσης και λειτουργίας του εργοστασίου.

Μέσα σε αυτή την κοινωνική ιστορία κατέχουν ξεχωριστή θέση οι πρωτοπόροι αγώνες των ανθρώπων για τα προϊόντα της γης τους, την ελιά και το λάδι, αγώνες που στις κρίσιμες εποχές που διανύουμε διδάσκουν με τη δύναμή τους, τις αρχές και τις συλλογικές επιδιώξεις τους.

προτεινόμενο σενάριο μαθητών

Αφιέρωμα: Ελαιουργία

Τον φετινό Νοέμβριο πραγματοποιήσαμε με το σχολείο μας επίσκεψη σε ελαιοτριβείο της περιοχής μας. Συζητώντας με την καθηγήτρια της Τεχνολογίας διαπιστώσαμε πως η καλλιέργεια της ελιάς και η παραγωγή του λαδιού είναι ένα πολύ σπουδαίο θέμα για τη ζωή των Ελλήνων. Αποφασίσαμε, έτσι, να οργανώσουμε ένα αφιέρωμα στην ελαιουργία στο επόμενο τεύχος της ηλεκτρονικής Σχολικής Εφημερίδας του Γυμνασίου μας.

Ένα αφιέρωμα βέβαια δεν είναι απλή ιστορία... Έπρεπε εμείς, που θα αποτελούσαμε τη συντακτική ομάδα, να οργανώσουμε την έρευνά μας. Η καθηγήτριά μας είχε την ιδέα να στρέψουμε πρώτα την προσοχή μας στο Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου, που με τη σύγχρονη μουσειολογική ματιά του θα μας μιλούσε από μόνο του για την τεχνολογία της παραγωγής λαδιού και σαπουνιού, και τον σημαντικό τους ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη του νησιού.

Εκείνη οργάνωσε την επίσκεψη στο μουσείο αυτό. Μας πρότεινε όμως να ξεκινήσουμε την έρευνά μας πριν από την επίσκεψη και να την ολοκληρώσουμε ύστερα από αυτήν, έχοντας πάρει ιδέες από το πλούσιο υλικό του μουσείου. Για να οργανώσουμε την αναζήτησή μας και να δούμε σε πόσα διαφορετικά μονοπάτια θα μας οδηγούσε η γνωριμία με τον κόσμο της παραγωγής και χρήσης του λαδιού, ετοίμασε η ίδια, σε συνεργασία με άλλους εκπαιδευτικούς του σχολείου, φύλλα εργασίας με δραστηριότητες. Το μόνο που έπρεπε να κάνουμε εμείς ήταν να δούμε με ποιον τομέα θέλαμε να ασχοληθούμε με βάση τα ενδιαφέροντα και τις προτιμήσεις μας. Έτσι, χωριστήκαμε ως εξής:

Ο Ιωάννης είπε πως θέλει να ψάξει στον χάρτη την ακριβή γεωγραφική θέση του ελαιοπαραγωγικού νησιού και τους εμπορικούς προορισμούς του λαδιού και του σαπουνιού. Επίσης, να ερευνήσει τους ιστορικούς χώρους του νησιού και να παρατηρήσει τη διασπορά των πολυάριθμων ελαιοτριβείων. Να μάθει για το περίφημο κοινοτικό ελαιοτριβείο, τα κέρδη του οποίου έγιναν σχολεία και, τέλος, να ερευνήσει αν η χρήση του παλιού εργοστασίου ως μουσείου ανέδειξε το βιομηχανικό κτήριο και ωφέλησε τον τόπο. [ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ]

Η Ιωάννα είπε πως προτιμά τους μύθους και τις μνήμες από τις ποικίλες αγροτικές ασχολίες των Ελλήνων που σχετίζονται με την ελιά, τις δοξασίες, τα έθιμα, τα τραγούδια, τις συνταγές για διατήρηση των ελιών και για φαγητά με λάδι της ελληνικής κουζίνας, αλλά κι αυτές για γιατρικά και καλλυντικά. Της αρέσει να ψάχνει στην ελληνική γλώσσα σχετικές εκφράσεις και παροιμίες. Επίσης, της αρέσει να αναζητεί στην παράδοση δείγματα της αλληλεγγύης που χαρακτήριζε τις κοινωνικές σχέσεις στις σχετικές με την ελιά δραστηριότητες, καθώς και τους συμβολισμούς στις χριστιανικές λατρευτικές πρακτικές. [ΑΪΛΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ]

Ο Δημήτρης και η Παναγιώτα συμφώνησαν να παρατηρήσουν και να ταξινομήσουν τους χώρους του κοινοτικού ελαιοτριβείου και τη χρήση τους τότε και τώρα, να περιγράψουν τα μηχανήματα, τα εργαλεία και τους τρόπους λειτουργίας, να καταγράψουν τους τρόπους συγκομιδής του καρπού και τη διαδικασία μετατροπής του σε λάδι, να ερευνήσουν την

αλυσίδα της βιομηχανικής ελαιοργιάς έως τη συσκευασία για διάθεση των προϊόντων της. Η Παναγιώτα θα ήθελε, επίσης, να επιλύσει προβλήματα φυσικής στη λειτουργία των μηχανημάτων του εργοστασίου, αλλά και πιο καθημερινά προβλήματα στην ελαιοπαραγωγή, όπως της απόδοσης των ελιών σε λάδι. [**ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: ΓΛΩΣΣΑ – ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ**]

Η Χριστίνα παραδέχτηκε πως είναι καλλιτεχνική φύση και πως της δίνει χαρά να παρατηρεί ποια θέση είχαν στην τέχνη η ελιά και το λάδι, από τη μυθολογία στην αρχαιότητα έως τους συμβολισμούς τους στη σύγχρονη ζωγραφική. Την εμπνέουν επίσης τα σχήματα των σκευών χρήσης και οι βιομηχανικές συσκευασίες του λαδιού και των παραγώγων του, και θα ήθελε να σχεδιάσει μόνη της εμπορικά σήματα και συσκευασίες για την προώθηση των προϊόντων. [**ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ**]

Ο Γιάννης, που ενδιαφέρεται ενεργά για το περιβάλλον, δήλωσε πως θα αναλάμβανε να ερευνήσει τα ελαιοτριβεία και το περιβαλλοντικό τους αποτύπωμα. Επίσης, να εξετάσει τον ρόλο της ατμοκίνησης, το αν οι τρόποι και οι μέθοδοι παραγωγής λαδιού είναι αιεφορικές πρακτικές και πώς μπορούν να αξιοποιηθούν τα ποικίλα παράγωγα, αλλά και τα απόβλητα της ελαιοργιάς, με επίσης αιεφορικό τρόπο. [**ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ**]

Θα χρειαστεί να μελετήσουμε χάρτες και φωτογραφίες, έργα τέχνης, λογοτεχνικά έργα, μύθους, έθιμα, τραγούδια, εφημερίδες, διαδικτυακό υλικό, αλλά και αρχαιακές πηγές και ειδικά άρθρα. Επιπλέον, θα χρειαστεί να κάνουμε περιηγήσεις, φωτογραφίσεις, σχέδια, συνθέσεις, πειράματα, υπολογισμούς, ταξινομήσεις, αφηγήσεις και διαλόγους, να εκφέρουμε τεκμηριωμένες απόψεις. Θα είναι ομαδική και δημιουργική δουλειά. Και όταν θα την έχουμε ολοκληρώσει, θα αποτελεί μια συνθετική εργασία και μαζί ένα αφιέρωμα για την εφημερίδα μας που θα μπορείτε να τα δείτε όλοι. Θα χαρούμε πολύ να μας πείτε τη γνώμη σας για την περιήγησή μας στον κόσμο της ελαιοργιάς!

Η Συντακτική Ομάδα της Σχολικής Εφημερίδας του Γυμνασίου

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ

ΦΟΡΕΑΣ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΠΙΟΠ

Κωνσταντίνος Καρτάλης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Έλια Βλάχου, Υπεύθυνη ΠΙΟΠ

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Χριστόδουλος Ρίγγας, Μαρία Φασουλά, Ντορίνα Μοσχονά

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Αλεξάνδρα Τράντα, Άννα Καλλινικίδου

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟΥ

Μαρία Κασμά

ΟΜΑΔΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ:

Άννα Καραμπατσώλη, ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ, DOCTORAT EN LETTRES ET SCIENCES HUMAINES

ΑΞΟΝΑΣ / ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ:

Γιάννης Κατσάνος, ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ, MASTER EN ARTS, LETTRES, LANGUES ET CIVILISATIONS

ΑΞΟΝΑΣ / ΑΨΛΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ:

Ιωάννα Ηλιοπούλου, ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ, Μ.Δ.Ε. ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

ΑΞΟΝΑΣ / ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ:

Δημήτρης Μαρκαντωνάτος, ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ, Μ.Α. ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Παναγιώτα Αργύρη, ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΣ, MSC ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ, MSC ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ

ΑΞΟΝΑΣ / ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ:

Χριστίνα Παπαδάκη, ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΣ, Δ.Π.Μ.Σ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ «ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ-ΧΩΡΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΑΞΟΝΑΣ / ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ:

Γιάννης Αγγελής, ΦΥΣΙΚΟΣ, MASTER OF ENVIRONMENTAL STUDIES

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ανδρέας Παππάς

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Μαρία Ζαχαριουδάκη

ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Μάρκος Κουκλάκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Δέσποινα Παπαγιαννοπούλου

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

M-S Press A.E.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

POLARIS Εκδόσεις

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ:

Ουρανία Καραγιάννη, Μαρία Δασκαλάκη

ISBN 978-960-244-172-5

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ